

ЩО ТАКЕ ТЕМПОРАЛЬНА ОНТОЛОГІЯ ПРАВА? ВІДПОВІДЬ КРИТИКАМ

О. СТОВБА
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теоретичної
і практичної філософії
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)*

Протягом кількох останніх років мною започатковано низку публікацій, де стверджується, що на пострадянському просторі виник принципово новий тип праворозуміння, який не може бути ототожнено з жодним із нині відомих. Такому праворозумінню, яке отримало назву динамічного, притаманна відмова від потрактування права як статичного суцього, наголошення примату його буттєвого (комунікативного, діалогічного та ін.) характеру, осмислення права за межами дихотомії позитивізму/юснатуралізму та суцього/належного, трактування права як соціального явища, обстоювання «людиномірності» права та ін. Зазначені положення втілені у численних працях С. Максимова, В. Павлова, Ю. Пермякова, А. Полякова, І. Честнова та деяких інших правознавців, а також у колективній монографії [1], яка, за влучним зауваженням вітчизняної дослідниці Н. Сатохіної, являє собою своєрідний «маніфест динамічного праворозуміння» [2, с. 136].

До динамічного праворозуміння як сукупності самостійних, оригінальних поглядів на право слід віднести і розроблювану мною темпоральну онтологію права. Вже можна стверджувати, що ця концепція викликала певний науковий інтерес, який коливається від обережно схвального до різко критичного [див., напр. 3; 4; 5]. Читачу вже має бути відома критика на мою адресу А. Полякова та деяких інших російських вчених, полеміка з якими точилася протягом останніх двох років [6; 7; 8]¹. Водночас і деякі вітчизняні науковці критикували мої побудови. Відповіді на ці закиди і присвячена моя стаття.

¹ Відлуння якої докотилося і до України (див. деякі критичні зауваження на мою адресу Н. Варламової [9, с. 73]).

Критику на мою адресу з боку академіка П. Рабіновича певним чином «спровокувало» моє запрошення йому написати передмову до вже згаданої колективної монографії [1]. У цій надзвичайно цікавій та полемічній передмові відомий український вчений робить ряд зауважень щодо моєї концепції: він вказує на догматичність постулювання правопорядку як горизонту правового сенсу та спроби об'єктивації останнього, в той час як сенс за своєю природою є атрибутом свідомості [1, с. 18]. Ці зауваження були в подальшому розвинуті й трансформовані в ході нашого спілкування.

«Ким і чому наділений смислом онтологічний горизонт права?» — запитує П. Рабінович [1, с. 18]. Запитання правомірне, адже згідно з класичними поглядами смисл має існувати у нерозривному зв'язку зі свідомістю. Проте «онтологічний поворот» [1, с. 127] у філософії права, зокрема, полягає у намаганні вийти на той *дорефлексивний рівень існування права, який передує будь-якому раціональному конструюванню сенсів на рівні свідомості*. Це не означає ніякого «ірраціоналізму», лише означає той факт, що правові сенси, локалізовані у свідомості, виникають там не свавільно, а є своєрідною «відповіддю», конструюючись у ході правового осмислення конкретних життєвих обставин. Отже, це і не класична «теорія відображення», оскільки правовий смисл не існує «первинно» десь «зовні», тільки «потім» відображаючись у свідомості. Як неодноразово підкреслювали представники динамічного праворозуміння, *право відбувається у ході конструювання сенсу, яке первісно здійснюється в соціальних практиках спів-буття з Іншими, а тільки у другу чергу, постфактум — у свідомості* [див., напр.: 10, с. 80]. Тому правове осмислення — це не суто інтелектуальна діяльність, протиставлена практиці, а особливий спосіб спів-буття з Іншими — комунікація (А. Поляков), діалог (І. Честнов), коли правовий сенс існує не «стало об'єктивно» — десь «у речах», і не «стало суб'єктивно» — «у голові» дослідника, а *динамічно, конструюючись і відтворюючись шляхом осмислення реальності в ході соціальних практик*.

Таке — неklasичне — розуміння сенсу — як того, «звідки ми розуміємо щось як таке» (М. Гайдеггер) [11, с. 151], є ключовим для адекватного осягнення як темпоральної онтології права, так і динамічного праворозуміння в цілому. Тому, коротко відповідаючи на сумнівні шановного опонента щодо правомірності запровадження самого терміна «динамічне праворозуміння» [5, с. 236–237], слід підкреслити, що на відміну від теорії «живого права» Є. Ерліха, історичної школи права чи «природного права з мінливим змістом» Р. Штамлера, у межах динамічного праворозуміння робиться спроба не просто акцентувати *змістовну мінливість*¹ права як природної чи позитивної норми, викликану географічними, історичними чи національними особливостями її виникнення (функціонування), але виявити *сенс права*: не стале правове значення *суцього*, а динамічний, рухливий *алгоритм буття* — тієї події, діалогу, комунікації тощо, що надає правового статусу будь-якому окремому *сущому*². Власне, у цьому і полягає основна відмінність між «класикою» і «некласикою», коли перша питає «що є

¹ Яка дійсно, як справедливо вказує П. Рабінович, притаманна зазначеним підходам.

² Тому на ремарку П. Рабіновича про те, що й позитивізм, і потребове праворозуміння враховують динамічність права, слід відповісти, що динамічним праворозумінням є не тоді, коли воно просто зважає на змістовну мінливість правових норм, їх залежність від інтерпретації тощо, а намагається експлікувати той механізм, алгоритм, завдяки якому право щоразу відтворюється заново, тобто існує не континуально, а флукуативно.

право» (питання про сутність як основу правового статусу явища), а друга — «що є право» (питання про існування, коли правовий статус явища, а отже, і його сутність, похідний від особливого устрою його буття) [12].

Таким чином, принципова новизна темпоральної онтології права полягає, зокрема, у тезі, що право не існує «раз і назавжди», коли «нормативне силове поле» немовби постійно незримо пронизує наше спів-буття на кшталт поля електромагнітного чи радіаційного фону. Навпаки, право існує *час від часу*, як безліч окремих, сингулярних подій, які в кожному конкретному випадку можуть і не відбутися (і права в такому разі не буде!), маючи тільки вірогідні шанси на існування. Однак якщо право все ж таки відбувається, то цю подію можливо «схопити» через опис її певних смислових закономірностей як динамічних алгоритмів — як-от локалізація феномену права в часовому проміжку між релевантним у правовому відношенні діянням і його правовими наслідками тощо.

Звідси слідує відповідь і на інше вельми доцільне запитання П. Рабіновича: «чи вірно розуміти, що до “події” права немає? Проте і розуміння “події” може бути доволі неоднозначним (на рівні філософії). Адже є такі події, для яких присутність людини не обов’язкова (сонячні спалахи, землетруси). Якщо ж це події обов’язково за участю людини, то ми повертаємося до традиційного соціуму (поза яким людини і не існує у нормальній соціальній науці)»¹. На першу частину запитання слід відповісти ствердно. Адже поза конкретною подією, яка зумовлює правовий режим осмислення того, що відбувається, права власне не існує. У такому разі право «є» або «на папері» як мертвий масив нормативних приписів, або «в голові» як спекулятивні міркування чи абстрактні уявлення «про належне». На противагу цьому в темпоральній онтології права останнє первісно існує як «тяга», зв’язок між вчиненим діянням і його правовими наслідками, локалізований у часовому розриві між ними².

Звідси впливає відповідь і на другу частину запитання. Як я неодноразово вказував, право відбувається не в будь-якій події: вона має бути породжена людським діянням, до того ж спрямованим на Іншого як Будь-кого, на місці котрого може опинитися і Третій³. Нарешті для того, щоб право відбулося, правові наслідки мають бути сучасні і співрозмірні вчиненому діянню, коли відповідна міра первинно міститься не в нормі, а в тому Іншому, на кого це діяння спрямоване [1, с. 139; 7, с. 66 і далі]. Отже, мова йде не просто про банальне міркування, що право існує поміж людьми, а про експлікацію алгоритму цього процесу, виявлення тих «динамічних інваріантів», які зумовлюють правовий статус того, що відбувається. Таким чином, темпоральна онтологія права не відкидає класичні поняття теорії права: норму, правовідносини, суб’єкта права та ін., а тільки намагається показати, що всі ці явища є похідними, набуваючи свого правового статусу завдяки онтологічно первісній події права.

Критика моїх поглядів міститься і у статті молодого українського дослідника О. Ткаченка (м. Київ) [4]. На відміну від П. Рабіновича, він критикує мої погляди не «зовні», з позицій «класики», а «зсередини», активно звертаючись до

¹ Висловлено в особистій переписці.

² Зараз я саме і працюю над тим, щоб описати онтологічні риси, притаманні цій тязі, виявити, у чому полягає її «рушійна сила».

³ Також це діяння має спричиняти шкоду або нести можливість її спричинення. Про це та про те, в чому полягає специфіка правової шкоди, див.: [7, с. 66 і далі].

праць М. Гайдеггера, Ж. Деррида та інших сучасних філософів, що, безумовно, додає градусу полемічності.

Судячи з назви статті «“Онтологічне розрізнення М. Гайдеггера”»: епістемологія імплементації у правознавство», вона має на меті дослідити, як саме онтологічне розрізнення М. Гайдеггера¹ може бути імплементоване у правознавство². Та й далі висувається претензія щодо «експозиції альтернативної стратегії організації інтелектуального простору правознавства у світлі вказаного концепту (онтологічного розрізнення. — О. С.) німецького філософа» (тобто М. Гайдеггера. — О. С.) (с. 279). Звідси було б логічним припустити, що О. Ткаченко сумлінно вивчить праці тих дослідників, які до нього займалися цим нелегким питанням, виділить переваги і недоліки їх підходів і запропонує свій шлях вирішення поставленої проблеми. Але ні. Жодна з тих фундаментальних праць, які досліджують, наскільки «онтологічне розрізнення» М. Гайдеггера є релевантним у правовому відношенні, не аналізується³.

¹ Яке полягає в розрізненні сущого та буття цього сущого. Отже, викликає здивування зауваження О. Ткаченка, що «представлення онтологічного розрізнення як відмінності між сущим і буттям значною мірою елімінує складність їх співвідношення і обмежує можливість набуття правовим мисленням філософського статусу» (с. 279). Адже тільки так і розуміє онтологічне розрізнення сам М. Гайдеггер: [13, с. 20; 11, с. 6]. Не менший подив викликає і пафосне зауваження критика про те, що «не буде перебільшенням твердження, що якщо політично ХХ ст. почалося 1914 р. із початком Першої світової війни, то інтелектуальним його початком є публікація 1929 р. статті М. Гайдеггера “Що таке метафізика?”, каркасом якої й була ідея розрізнення сущого і буття як єдина можливість збереження мислення, а отже, і відповідність людини своїй суті» (с. 279). Адже онтологічне розрізнення було введено ще в «Бутті та часі», яке з’явилося двома роками раніше (1927), а ця праця критиком взагалі не згадується. Нарешті, звинувачуючи мене в «суттєвому і невинуватому відхиленні від гайдеггерівського розуміння онтологічного розрізнення» (с. 280), сам О. Ткаченко, наводячи на підтвердження свого — немовби вірного — розуміння онтологічного розрізнення цитату зі с. 22 праці «Що є метафізика?», замовчує той факт, що у цій роботі М. Гайдеггер взагалі не веде мови про онтологічне розрізнення (навіть не вживає цей термін), а протиставляє суще і Ніщо.

² Залишимо на совісті автора вживання у назві слова «епістемологія»: наскільки «епістемологія», тобто теорія наукового пізнання, є релевантною щодо думки М. Гайдеггера, який завжди протиставляв філософське мислення науці — це, м’яко кажучи, дуже дискусійне питання (про відмінність філософської і наукової думки М. Гайдеггером див.: [14, с. 193]). Узагалі вжиток О. Ткаченком традиційних філософських термінів є якимось «нетрадиційним»: це, наприклад, трактування постметафізичності як деонтологізації темпорального (знову-таки з посиланням на те, що нібито щось подібне говорив М. Гайдеггер) (с. 286). Проте М. Гайдеггер ніколи не вживав цього виразу. Але О. Ткаченко «нічого сумняшся» приписує йому це, маскуючи власні міркування посиланнями на авторитет. Далі — більше. Це — ткаченківське — розуміння кладеться в основу самої думки М. Гайдеггера: адже О. Ткаченко вважає, що саме деонтологізація темпорального дає підстави назвати філософію М. Гайдеггера фундаментальною онтологією! Як людина, яка близько 10 років читає спецкурс по М. Гайдеггеру на філософському факультеті Харківського національного університету, я не можу пройти повз таку очевидну нісенітницю. Чому його філософія отримала назву фундаментальної онтології, докладно пояснив як сам М. Гайдеггер [13, с. 295; 11, с. 37], так і його учні у відповідних роботах [15, с. 111], і це не має жодного відношення до деонтологізації!

³ Це тим більш дивно, що тільки у моїх працях, в яких я торкався застосування онтологічної диференції у праві, наведена достатньо велика бібліографія з цього питання (див., напр.: [16; 17, с. 83]). Не може служити виправданням і можливе незнання О. Ткаченком німецької мови (хоча саме цією мовою слід володіти для звернення до оригіналів відповідних праць, що є необхідною умовою будь-якого серйозного дослідження на згадану тему): адже останніми роками тільки особисто мною перекладена і опублікована низка фундаментальних праць західних (насамперед німецьких) правознавців, які безпосередньо торкаються співвідношення онтологічного розрізнення М. Гайдеггера і правової думки (див., напр.: [18; 19; 20; 21]). Також зазначені переклади детально прокоментовані мною у багатьох критичних статтях (див., напр.: [22; 23; 24; 25]). Цих праць О. Ткаченко також жодним чином не згадує.

То яку ж мету переслідує О. Ткаченко? Свою увагу він зосереджує на двох моїх статтях, які і служать об'єктом критики. Безперечно, така цікавість до моїх праць дуже тішить. Проте предметне поле критики викликає запитання. Якщо київський дослідник бажає проаналізувати проблему онтологічної диференції і права (як можна припустити з назви його статті) виключно на базі моїх праць, то чому він не звертається до тих моїх творів, в яких аналіз зазначеного питання займає одне з чільних місць? Це насамперед мої монографії «Правова ситуація як виток буття права» (2006), «Некласична філософія права: питання і відповіді» (у співавт., 2013). Але О. Ткаченко взагалі не згадує про них.

Якщо ж він бажає поставити питання ширше, обговоривши релевантність філософії М. Гайдеггера до правознавства в цілому, то чому жодним чином не беруться до уваги ті численні праці, де ретельно досліджуються ці проблеми [окрім згаданих, див., напр.: 26; 27; 28]?¹ У разі якщо О. Ткаченко хоче покритикувати концепцію темпоральної онтології права, то чому ж він обмежується тільки двома статтями (одна з яких взагалі не стосується темпоральної онтології)² – адже засади цієї концепції сформульовані мною у вигляді підрозділу вже згаданої та широковідомої колективної монографії, а також у декількох програмних статтях, надрукованих у провідних виданнях України, Росії, Беларусі [див., напр.: 30–32]? Отже, фактично праця О. Ткаченка являє собою критику двох моїх робіт, обраних за критерієм, який не піддається жодній раціональній ідентифікації, а багато закидів, які робить київський дослідник, взагалі могли б не виникнути, якщо б він, перемігши наукову легковажність, дав собі раду проаналізувати інші мої роботи. Але критиків, за влучним висловом А. Полякова, як і батьків, не обирають. А відповідати доводиться всім [33, с. 395].

Критична стаття починається з твердження, що єдність правознавства полягає у редукції його до предметності, тобто сфери знання, наявного смислу. Сфера пізнання – творення нового смислу конвенційно виводиться «за дужки» (с. 277). Це, вочевидь, вказує на те, що О. Ткаченко ігнорує не тільки мої роботи, а й інші сучасні праці з некласичної філософії права. Адже не тільки я, але й С. Максимов, А. Поляков, Ю. Пермьков, І. Честнов, В. Павлов, В. Четвернін та ін. неодноразово вказували на те, що смисл права не існує «заздальгедь», а створюється, конструюється в ході соціальних практик. Цей процес і есплікується під назвами «динамічної структури правової реальності» (С. Максимов), «правової комунікації» (А. Поляков), «правової енергійності» (В. Павлов) та ін.³

¹ Якщо говорити тільки про мої роботи з цього приводу, то перша з них датується ще 2004-м роком [29].

² Тому далі, зважаючи на мету цієї праці, буде розглянута тільки та критика, яка безпосередньо стосується темпоральної онтології права.

³ Наприклад, А. Поляков вказував, що «права як такого не існує», бо у цього слова немає стійкого предметного референту [1, с. 94]. Та й С. Максимов зазначав, що «право не є якоюсь річчю, на яку можна вказати: ось це і є право. Останнє являє собою спосіб організації й інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини» (тобто якраз є конструюванням сенсу. — О. С.) [1, с. 31–32]. Отже, закид О. Ткаченка про те, що «відношення до філософського смислу як до референта залишається незмінним як за умов класики, так і некласики і постнекласики. Відбувається лише перегрупування матерії змісту, процесуальності мислення не виникає» (с. 278), є голосливим, зробленим без елементарного знайомства з текстами і «некласики», і «постнекласики».

Отже, закид у «монолітності» правознавства з цього питання вочевидь є необґрунтованим, оскільки саме проблема «наявності» правового смислу — чи його динамічного конструювання — є однією з ключових у суперечці «класики» і «некласики» [34, с. 84 і далі]. Аналогічним чином говорячи про «віру юристів у відсутність правового пізнання як самостійного дискурсу» (с. 277), молодий київський дослідник мабуть «забув» про фундаментальну вітчизняну працю А. Козловського «Право як пізнання» [35], яка вийшла ще наприкінці 90-х років минулого сторіччя і має доктринальне значення для сучасної української філософії права.

Переходячи до розгляду безпосередньої критики моїх побудов, слід констатувати, що більшість моїх тверджень О. Ткаченко викладає у перекрученому вигляді, приписуючи мені низку положень, яких я ніколи не висував. Так, із його статті я довідався про те, що я нібито мислю буття як перехід від одного суцього (права) до іншого (неправа) (с. 279). Але навіть з тієї моєї цитати, яку наводить критик, має бути видно, що ідентифікація суцього як «права» чи «неправа» залежить від того, як — в якому модусі буття — існує відповідне суще. Тобто за умови різних способів буття одне й те саме суще — наприклад, суд — може виявитися як правовим, так і неправовим. Отже, буття у цьому випадку виступає не як *перехід*, а як *онтологічне підґрунтя* відповідного суцього. Не належить мені і твердження, що нібито буття визначає субстанційні риси суцього, яке є правом, у його відмінності від того, що правом не є (с. 279). Як відомо, субстанція є першоосновою чогось і в цьому сенсі відрізняється від субстрату — матеріального носія субстанції. Тому (якщо застосувати ці класичні філософські категорії до моїх побудов), то вочевидь субстанцією буде саме буття права, у той час як право як суще — конкретні закони, судові рішення, юридичні інститути та ін. — *субстратом*, тобто тією «матерією», в якій втілюється правова *субстанція* — буття права. Тобто, про які такі «субстанційні риси» правового суцього, які нібито «визначає буття», говорить шановний критик, мені взагалі важко зрозуміти, оскільки суще не має ніякої іншої субстанції, окрім буття.

Хибним є і приписування мені того, що нібито право завжди має передувати самому онтологічному розрізненню, бути субстанцією, інакше ми не зможемо якісно відрізнити суще-право від суцього-неправа. Право, його субстанційні риси завжди мають передувати як критерій системи співвіднесення і бути при цьому інваріантними, аби перевершувати конкретні акти правового мислення (с. 280). Адже на тій самій с. 97 моєї статті, на яку посилається критик, міститься чітке твердження, що саме те, що відбувається, — подія, пригода — і надає сущому, втягнутому в нього, правового способу буття, а відповідно — правового статусу. У своїх працях я неодноразово підкреслював, що ніяке суще само по собі не є ані правом, ані неправом. Відповідний статус суцього залежить від модусу його буття, яке, у свою чергу, є похідним від події (*Ereignis* — нім.) [див., напр.: 30]. Отже, неправильним, таким, що спотворює мою думку, та неграмотним у філософському відношенні є і висновок О. Ткаченка про те, що згідно з моїми поглядами у підсумку нібито виявляється, що буття є модусом існування субстанції (суцього-права). А саме онтологічне розрізнення виступає трансцендуванням — переходом до заздалегідь визначеного смислу (кваліфікуючих ознак права як права), який є апіорним і інваріантним відносно правового мислення (с. 280). Адже, як вже зазначалося, суще — якщо ми тільки не беремо

вульгарний матеріалізм — є не субстанцією, а субстратом. Тобто буття як субстанція не може бути модусом самого себе. А смисл суцього як правового в жодному разі — я ніде про це не писав — не є заздалегідь визначеним. Натомість у своїх роботах я неодноразово вказував, що смислом права як суцього є буття цього суцього — буття права, яке, у свою чергу, є похідним від сутності того, що відбувається — правової події [36]. Крім того, як вже зазначалося, у працях представників динамічного праворозуміння (і моїх у тому числі), неодноразово вказувалося, що право існує як мінливий, динамічний сенс, який відтворюється в межах соціальних практик у ході правової комунікації, діалогу та ін. А отже, у моїх роботах не йдеться про вчитування заздалегідь визначеного сенсу в правові явища.

Неправильним є і приписування мені О. Ткаченком думки, що «буття є невід'ємним атрибутом якогось суцього, і нам залишається лише знайти і дослідити таке суще. Інакше кажучи, буття ніби може бути режимом смислу, який вже існує» (с. 280). Елементарна філософська аксіома полягає в тому, що атрибут може бути приписаний тільки якійсь субстанції — а субстанцією суще бути не може — це лише субстрат. Тому буття — це зовсім не «режим смислу, який вже існує як такий». Сама сутність темпоральної онтології права і динамічного праворозуміння саме і полягає в тому, що правовий сенс не існує наперед, як платонічна ідея, а породжується та відтворюється у соціальних практиках — комунікації, діалозі, динаміці правової реальності, події.

Узагалі створюється враження, що критика О. Ткаченка побудована за наступною схемою. Береться власне потрактування тих положень, які зазнають критики. Стверджується їх хибність (тобто насправді хибність не цитованих текстів, а інтерпретацій самого критика), а потім наводиться висмикнута з контексту якась складна та малозрозуміла цитата видатного філософа, що нібито підтверджує вірність критики. Ну, а якщо читач чогось не зрозумів, це завжди можна списати на неосвіченість самого читача — адже, за переконанням О. Ткаченка, наші юристи до філософії байдужі (с. 278).

Так, критик ототожнює буття права із юридичним фактом, а правове буття — з правовідношенням (с. 281). На яких підставах зроблено такий висновок — для мене загадка. Адже я ніколи і ніде про це не писав. Буття права, яке перетворює «звичайне» суще у правове, виникає внаслідок правової події. Якщо мислити в термінах класичної теорії права, то юридичний факт як «конкретні обставини, з якими закон пов'язує виникнення, припинення або зміну відповідних правовідносин», швидше, можна ототожнити з діянням або правовою подією. І такі закиди вже були мені зроблені, і я на них вже відповідав [6, с. 183]. Проте, яким чином можна ототожнити буття правового суцього та юридичний факт, для мене особисто є незрозумілим. Так само і правове відношення, як конкретне суспільне відношення між двома чи більше суб'єктами права вочевидь є похідним від правового буття і не може бути ототожнене з ним. Адже наявність відносин між фізичними чи юридичними особами не завжди означає наявність саме правових відносин. Юридична догматика як критерій здатна запропонувати тільки закон, яким це передбачено. Але це є чистий релятивізм. Натомість правове буття як тяга, тяжіння між вчиненим діянням та його правовими наслідками не залежить від позитивно-правового регулювання, бо є правовим саме по собі. Цей правовий статус не приписується тязі догматично, а залежить

від ряду умов, які детально виписані мною у відповідних працях, які, принадно, О. Ткаченко не враховує¹.

Зазначену схему аргументації критик зберігає і у філософському обґрунтуванні своїх інвектив. Він розгортає критику моїх поглядів здебільшого спираючись на працю М. Гайдеггера «Що таке метафізика?» Але чомусь ті роботи М. Гайдеггера, на які спираюся я, — а це «Буття та час», а також «пізні» твори, насамперед «Лист про гуманізм», «Час та буття» — ним майже не згадуються. Проте там, де О. Ткаченко все ж звертається до зазначених праць, це робиться, м'яко кажучи, поверхово. Так, посилаючись на «Час та буття», він вказує, що для того, щоб мислити неметафізично, необхідно, за словами М. Гайдеггера, розглядати буття лише у світлі «наявності місця» як такого. У метафізиці це останнє «вислизає на користь того, що наявне у місці буття, наявність якого в наступному осмислюється виключно як буття у світлі сущого і вводиться в те чи інше поняття». Час і виступає онтологічним розрізненням, але лише якщо він не мислиться у категоріях існуючого (сущого). Задля цього необхідно прийняти, що «час не є. Час має місце. Місце, що уміщує час, визначається з відхиляюче відмовляючої близькості. Вона зберігає відкритість простору-часу і приховує те, що залишається відхиленням у здійсненому, у чому відмовлено тим, що настає. Ми називаємо місце, що уміщує власне час, проясненням приховуючої протяжності. Оскільки протяжність сама є уміщенням, у часі як такому вже таїться наявність місця» (с. 281–282).

Що ж ховається за цими важкими конструкціями? Яким чином цитовані фрагменти суперечать моїй позиції щодо правового буття чи часу? Які власні побудови О. Ткаченко бажає здійснити на підставі цитованих фрагментів? Що ж це за загадкове «місце», про яке згадує М. Гайдеггер, і як воно пов'язане з правом? Відповіді на ці питання було б дійсно цікаво почути. Тим більше, що звернення до оригіналу цієї праці (а не переклад українською перекладу з німецької на російську В. Бібіхіна) виявляє, що згадане таємниче «місце» насправді є перекладацькою вигадкою В. Бібіхіна, який намагається таким чином відтворити німецьке «*es gibt*» [37, с. 20]. Але критик не ускладнює собі життя, одразу після цього переходячи до цитування Ж. Дерріда і навіть не намагаючись продумати, що впливає з наведених положень німецького філософа².

¹ Як вже було сказано у відповіді на критику П. Рабіновича, це насамперед вчинення діяння, спрямованого на Іншого як будь-кого, на місці якого може опинитися і Третій, а також сучасність та співрозмірність діяння зустрічного (правових наслідків).

² Аналогічна недбалість має місце і при повторному зверненні О. Ткаченка до «Часу та буття», коли він критикує моє трактування події (с. 283). Так, київський дослідник пише, що М. Гайдеггер нібито розглядав подію як те, що вводить речі в їх власну сутність, посилаючись при цьому на с. 402–403 згаданої праці. Але якщо ми звернемося до тексту М. Гайдеггера, то побачимо, що насправді на межі с. 402 і с. 403 йдеться про подію, яка визначає час і буття в їх взаємній належності, в їх власній сутності. Це є очевидним перекичуванням, бо читач вочевидь все зрозуміє так, немовби подія вводить в їх власну сутність речі у їх звичайному розумінні — стіл, стілець — т. зв. «речові докази» та ін. Тим більше сам М. Гайдеггер чітко стверджує, що ані буття, ані час не є речами (с. 392 цитованої праці). О. Ткаченко може послатися на те, що на с. 403 вказано, що і час, і буття нібито є речами. Проте це вказує не М. Гайдеггер, а перекладач — В. Бібіхін. Якщо б критик дав собі раду повернутися до німецького оригіналу цієї праці, він би мав змогу побачити, що на с. 403 мова йде не про «das Ding», тобто про річ у її звичайному розумінні (як на с. 392), а про «Sache», тобто «факт», «справу», «проблему», які становлять буття і час [37, с. 24]. Тобто О. Ткаченко вочевидь заплутав читача, створивши враження, що у цитованій праці йдеться про подію введення речей в їх власну сутність, в той час як насправді йдеться про подію як виток буття і часу.

До чого ж приходять шановний критик у підсумку? Він зазначає, що «курс права-як-філософії (у світлі фундаментальної онтології) сприймає право не як суще, а як буття, а це означає, що він завжди прагне зберегти незалежність права від будь-якого наявного смислу» (с. 287). Проте, хіба не це саме стверджувалося мною (та іншими представниками динамічного праворозуміння) у наших численних працях?! Про те, що право насамперед є буттям, а тільки в другу чергу — сущим, я прямо писав як у критикованій О. Ткаченком статті, так і в багатьох інших [див., напр.: 1, с. 127 і далі; 30; 36]. А теза про відсутність у права предметного референту і про динамічний (такий, що відтворюється, а не існує задалегідь і наявно) характер правового смислу давно вже стала свого роду «візиткою» динамічного праворозуміння!

Насамкінець свою позитивну програму (як же саме слід застосувати онтологічну диференцію до правознавства і що з цього випливає для права) О. Ткаченко викладає в одному абзаці, яким і завершується його стаття. Він пропонує як «панацею» правове порівняння, зазначаючи, що «правове порівняння може розглядатися як постійне подолання правової метафізики (юридичної догматики) у розумінні деконструкції наявних правових смислів. Ніщо — це простір, що роз'єднує правопорядки. Темпоральність — це відмінність власного права від зарубіжного. Екстатичність — це можливість перевершення власного права, творення нових смислів, яка дарується існуванням іншого права. У такому розумінні існування іншого права є гарантією майбутнього права власного» (с. 288). Що ж таке правове порівняння? Чи це правова компаративістика, як окрема галузь юридичної науки, чи дослідницька стратегія правознавства як такого? Що з чим слід порівнювати? Який-такий простір-ніщо роз'єднує, наприклад, правопорядки країн ЄС? А як щодо міжнародних договорів? Що означає твердження, що темпоральність є відмінністю власного права від зарубіжного і як бути в цьому випадку з міжнародним правом — чи воно атемпоральне? У чому відмінність екстатичності у згаданому сенсі від правотворчості, законотворчості та правозастосування? За кожним реченням у висновках статті О. Ткаченка стоїть, як мінімум докторська дисертація. Залишається сподіватися, що зазначені вислови не залишаться порожніми пишними фразами, і в наступних роботах шановного критика ми отримаємо чітке і переконливе обґрунтування цих гіпотез.

Підбиваючи підсумки, треба зазначити, що критика як динамічного праворозуміння, так і темпоральної онтології права, звісно, є позитивним задумом, оскільки полемічність становить життя правознавства, а відсутність спору означає смерть відповідної дисципліни. Тому і П. Рабіновичу, і О. Ткаченку слід, безумовно, подякувати за увагу до згаданих філософсько-правових напрямів і гострі інвективи, які примушують ґрунтовно замислитися над рядом речей. Разом з тим слід зауважити, що, критикуючи когось, треба утриматися від спокуси вчитувати власні сенси у відповідні побудови. Адже при зверненні до чогось нового інколи виникає непереборне бажання оголосити все це чимось «давно відомим». Звісно, яблука падали на голову і до Ньютона. Але чомусь ніхто не додумався на цій підставі заперечити відкриття ним закону всесвітнього тяжіння.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Некласическая философия права: вопросы и ответы.* — Харьков : Б-ка междунар. журн. «Пробл. философии права», 2013.
2. *Сатохіна Н.* Герменевтичні смисли правової реальності / Н. Сатохіна // *Право України.* — 2014. — № 1.
3. *Данилюк С.* Актуальные этические проблемы права в условиях ценностно-мировоззренческого конфликта современности / С. Данилюк // *Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма.* — Минск : Акад. МВД, 2015.
4. *Ткаченко О.* «Онтологічне розрізнення» М. Гайдеггера. Епістемологія імплементації в правознавстві / О. Ткаченко // *Філософія права і загальна теорія права.* — 2014. — № 1–2.
5. *Рабінович П.* Праворозуміння: потребова інтерпретація / П. Рабінович // *Філософія права і загальна теорія права.* — 2014. — № 1–2.
6. *Поляков А.* Нуждается ли теория права в идеях М. Хайдеггера? / А. Поляков // *Правоведение.* — 2013. — № 4.
7. *Стовба А.* Нуждается ли теория права в идеях М. Хайдеггера? (ответ на полемические замечания проф. А. В. Полякова) / А. Стовба // *Правоведение.* — 2014. — № 5.
8. *Стовба А.* Феноменолого-коммуникативный подход А. В. Полякова: нуждается ли философия права в теории права? / А. Стовба // *Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции.* — СПб. : ООО Издат. дом «Алеф-пресс», 2014.
9. *Варламова Н.* Методологія юридичної науки: спокуса постмодерном / Н. Варламова // *Право України.* — 2014. — № 1.
10. *Честнов І.* Посткласична методологія права / І. Честнов // *Право України.* — 2014. — № 1.
11. *Хайдеггер М.* Бытие и время / М. Хайдеггер. — М. : Ad Marguinem, 1997.
12. *Стовба А.* О перемене сущности или «что есть» право в эпоху постметафизики / А. Стовба // *Правоведение.* — 2008. — № 1.
13. *Хайдеггер М.* Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер. — СПб. : Высш. религиозно-философ. шк., 2001.
14. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // *Время и бытие.* — М.: Республика, 1993.
15. *Гадамер Х.-Г.* Пути Хайдеггера: исследования позднего творчества / Х.-Г. Гадамер. — Минск : ПроPILEI, 2007.
16. *Стовба О.* Філософія М. Гайдеггера та правове мислення / О. Стовба // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. Вип. 492: Правознавство.* — Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2009.
17. *Стовба А.* Право естества: в попытках переосмысления естественного права / А. Стовба // *Рос. ежегодник теории права.* — 2009. — № 2. — С. 81–95.
18. *Майхофер В.* Право и бытие / В. Майхофер // *Рос. ежегодник теории права.* — 2008. — № 1.
19. *Кауфманн А.* Онтологическая структура права / А. Кауфманн // *Рос. ежегодник теории права.* — 2008. — № 1.
20. *Шпренгер Г.* О месте права в фундаментальной онтологии М. Хайдеггера / Г. Шпренгер // *Проблеми філософії права.* — 2008–2009. — Т. VI–VII.
21. *Фехнер Э.* Философия права / Э. Фехнер // *Рос. ежегодник теории права.* — 2010. — № 3.
22. *Стовба А.* Дает ли фундаментальная онтология фундамент для права? / А. Стовба // *Проблеми філософії права.* — 2008–2009. — Т. VI–VII.
23. *Стовба А.* Эрих Фехнер: опыт пограничности или бытие-между правом и экзистенцией / А. Стовба // *Рос. ежегодник теории права.* — 2010. — № 3.

24. *Стовба А.* Артур Кауфманн: в поисках «целого» права / А. Стовба // Рос. ежегодник теории права. — 2008. — № 1.
25. *Стовба А.* Вернер Майхофер: от «Бытия и времени» к «Праву и бытию» / А. Стовба // Рос. ежегодник теории права. — 2008. — № 1.
26. *Minkkinen P.* Thinking without Desire / P. Minkkinen. — Portland : Hart Publishing, 1999.
27. *Tontti J.* Right and Prejudice. Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law / J. Tontti. — Burlington : Ashgate, 2004.
28. *Die Ontologische Begründung des Rechts.* — Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.
29. *Стовба А.* Модусы бытия права в контексте фундаментальной онтологии М. Хайдеггера / А. Стовба // Проблемы законности. — 2004. — № 67.
30. *Стовба А.* Что есть право? / А. Стовба // Правоведение. — 2013. — № 4.
31. *Стовба А.* Темпоральная онтология права / А. Стовба // Классическая и постклассическая методология развития юридической науки на современном этапе. — Минск : Акад. МВД, 2012.
32. *Стовба О.* Динамічне праворозуміння: онтологія і методологія / О. Стовба // Право України. — 2014. — № 4.
33. *Поляков А.* Коммуникативное правопонимание : избр. тр. / А. Поляков. — СПб. : Издат. дом «Алеф-пресс», 2014.
34. *Тимошина Е.* Классическое и постклассическое правопонимание как стили мышления / Е. Тимошина // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции. — СПб. : ООО Издат. дом «Алеф-пресс», 2014.
35. *Козловський А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. Козловський. — Чернівці : Рута, 1999.
36. *Стовба А.* Право и событие. Экзистенциально-онтологический анализ / А. Стовба // Рос. ежегодник теории права. — 2011. — № 4.
37. *Heidegger M.* Zeit und Sein / M. Heidegger // Zur Sache des Denkens. — Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 2007.

Стовба О. В. Що таке темпоральна онтологія права? Відповідь критикам

Анотація. Стаття являє собою розгляд філософсько-правової критики авторської концепції темпоральної онтології права. Автор відповідає на критику, викладає зміст зазначеного підходу, аналізує його специфіку стосовно інших шкіл праворозуміння. У статті накреслюються основні філософсько-методологічні риси зазначеної концепції.

Ключові слова: право, темпоральність, динамічне праворозуміння, онтологія, буття.

Стовба А. В. Что такое темпоральная онтология права? Ответ критикам

Аннотация. Статья представляет собой рассмотрение философско-правовой критики авторской концепции темпоральной онтологии права. Автор отвечает на критику, излагает содержание данного подхода, выделяет его специфику относительно иных школ правопонимания. В статье подчеркиваются основные философско-методологические черты указанной концепции.

Ключевые слова: право, темпоральность, динамическое правопонимание, онтология, бытие.

Stovba O. What is Temporal Ontology of Law? Response to Critics

Summary. The legal-philosophical critics of the temporal ontology of law is considered in the article. The author answers to the critics, develops the content of his approach, and analyzes its specific concerning the other types of law-understanding. The main philosophical and methodological features of such approach are examined in the article as well.

Key words: law, temporality, dynamic understanding of law, ontology, Being.